

Михайло КОВАЛЬЧУК (*Kiiv*)

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ТА ОПЕРАЦІЇ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РОКУ

Протигетьманське повстання в Україні восени 1918 р. не лише поклато край існуванню режиму П. Скоропадського, а й започаткувало новий етап збройної боротьби, що точилася на терені країни. Проголосивши відновлення Української Народної Республіки, повстанська Директорія не спромоглася по-справжньому утвердити свою владу в країні. Військовий десант держав Антанти зайняв чорноморське узбережжя України в районі Одеси, Миколаєва, Херсона. Війська більшовицької Росії без оголошення війни вторглися в Україну і поступово займали Лівобережжя, відтісняючи українські частини на захід. Крім того, з південного сходу просування вглиб України розпочали війська білогвардійської Добровольчої армії під командою генерала А. Денікіна. Залишення України австро-німецькими військами наприкінці 1918 р. відкрило перед білогвардійцями можливість окупації цієї країни, державну самостійність якої вони ніколи не визнавали.

Військові операції білогвардійських військ генерала А. Денікіна в Україні не були об'єктом спеціального історичного дослідження. У переважній більшості радянських історичних праць, присвячених боротьбі Червоної армії з військами Денікіна, події на українському театрі військових дій розглянуто надзвичайно фрагментарно¹. Сучасні російські дослідники білого руху досить схематично і поверхово описують цю сторінку в історії громадянської війни², а їхні українські колеги взагалі оминають її своєю увагою³.

¹ Див.: *Какурин Н.* Стратегический очерк гражданской войны. – М.; Л., 1926. – 162 с.; *Ейдман Р., Какурин М.* Громадянська війна на Україні. – Харків, 1928. – 72 с.; *Есоров А.* Разгром Деникина 1919. – М., 1931. – 232 с.; *Кондрашев И.* Очерки истории СССР. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918–1920 гг.). – М., 1960. – 328 с.; *Краткая история гражданской войны в СССР /* Под ред. Г. Алахвердова, Н. Кузьмина, М. Рыбакова и др. – М., 1960. – 432 с.; та ін.

² *Устинкин С.* Трагедия белой гвардии. – Нижний Новгород, 1995. – 408 с.; *Слободин В.* Белое движение в годы гражданской войны в России (1917–1922 гг.). – М., 1996. – 80 с.; *Ципкин Ю.* Белое движение в России и его крах (1917–1922 гг.). – Хабаровск, 2000. – 120 с.; *Трухан Г.* Антибольшевистские правительства России. – М., 2000. – 256 с.; *Шамбаров В.* Белогвардейщина. – М., 2002. – 640 с.; та ін.

³ Див.: *Українська революція і державність (1917–1920 рр.) /* Під ред. Т. Бевз, Д. Веденєєва, І. Гошуляка та ін. – К., 1998. – 247 с.; *Рубльов О., Реснт О.* Українські

Очевидно, причини такої нерозробленості теми полягають у складному переплетінні чинників, що впливали на боротьбу більшовицьких і білогвардійських військ в Україні в 1919 р. Передусім, визначальний вплив на перебіг військових операцій справляв повстансько-партизанський рух, що розгорнувся на українських землях після повалення гетьманського режиму. Як білі, так і червоні були змушені відволікати значні сили на боротьбу з повстанцями, ослаблюючи таким чином війська, задіяні ними один проти одного. Виходячи з цього, ми спробували розглянути боротьбу білогвардійських військ з Червоною армією на українських землях у першій половині 1919 р. саме в контексті впливу, який справляв на перебіг військових дій повстансько-партизанський рух, що розгортався у цьому регіоні. На нашу думку, такий підхід не лише дозволить реконструювати маловідомі сторінки історії доби 1917–1921 рр. в Україні, а й дасть змогу визначити роль повстанства у збройній боротьбі, що точилася в той час на українських землях.

Основою джерельної бази нашого дослідження стали документи білогвардійського та більшовицького командування, виявлені в архівах Росії, України і США. Передусім, це директиви й накази вищого військового командування, оперативні розпорядження, доповіді командирів, донесення представників органів державної влади про становище на місцях тощо. Крім цього, нами було також використано спогади учасників тих подій, що містять чимало інформації про обставини збройної боротьби, яка точилася на українських землях в 1919 р.

Загроза вторгнення більшовиків до Лівобережної України наприкінці 1918 р. змусила генерала А. Денікіна прискорити перекидання військ до Донецького кам'яновугільного басейну, щоб не допустити захоплення цього регіону червоними. 14 листопада 1918 р. один з офіцерів 3-ї білогвардійської дивізії записав до свого щоденника: “Подейкують, що наша дивізія перейде до України. Ходять чутки про те, що генерал Денікін вже видає деякі накази на Україні і туди вислано цілу комісію від Добровольчої армії з метою взяти на облік і з'ясувати кількість військового майна, амуніції, гармат і коней”⁴.

Та поки Добровольча армія була скута важкими боями з більшовиками під Ставрополем, на Донбас було переведено лише 2-гу Донську козачу дивізію, що мала забезпечити ліве крило Донської армії в районі Луганська. Лише після того, як у грудні 1918 р. Добровольча армія завдала нищівної поразки червоним на Північному Кавказі, до південно-східного Донбасу було перекинуто 3-тю білогвардійську дивізію генерала В. Май-Маєвського⁵.

визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки: У 15 т. – К., 1999. – Т. 10. – 320 с.; Солдатенко В. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.

⁴ Библиотека-фонд “Русское зарубежье” (далі – БФРЗ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 28.

⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. – М., 2005. – Т. 4, 5: Вооруженные Силы Юга России. – С. 104; Краснов П. Всевеликое войско Донское // Белое дело. – М., 1992. –

Протягом короткого часу білі зайняли Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь, Бахмут. Водночас невеличкий білогвардійський десант висадився в Криму на запрошення місцевого крайового уряду, що попросив Добровольчу армію про військову допомогу. Невдовзі на базі кримських військових формувань і 3-ї дивізії білогвардійці розгорнули Кримсько-Азовську армію. Організація добровольчих частин відбувалася також у зайнятій десантом Антанти смузі чорноморського узбережжя України. Ці формування склалися здебільшого з місцевого офіцерського елементу і отримали назву Добровольчої армії Одеського району (незабаром перейменованої на “війська Південно-Західного району”).

Уже в січні 1919 р. в Донбасі точилися запеклі бої між напівпартизанськими червоними частинами І. Кожевникова і білогвардійцями. Та якщо на півдні Росії білим зазвичай доводилося зустрічати прихильне ставлення населення, то настрої мешканців південно-східної Катеринославщини й Північної Таврії були зовсім іншими. Населення українських земель погано орієнтувалося щодо мети і політичної програми білого руху. Білі декларували “відновлення ладу” й боротьбу з більшовизмом, але після більш як піврічного гетьманського правління ці гасла звично асоціювалися з репресіями і реакцією. Переважна більшість населення Донбасу ставилася до білогвардійців з неприхованою ворожістю, не роблячи різниці між білими і режимом П. Скоропадського. Особливо гостро на будь-яку подібність між білогвардійцями і зненавидженим гетьманським режимом реагувало селянство. Оскільки з приходом білих чимало учасників каральних експедицій 1918 р. з’явилися в лавах Добровольчої армії, а новостворена “державна варта” нерідко складалася зі співробітників гетьманської державної варти, це не могло додати білим популярності серед селян⁶.

У середині грудня 1918 р. селянські повстанські загони під проводом Н. Махна розгорнули партизанські операції проти білих на Катеринославщині. Як відзначалося у білогвардійському розвідувальному донесенні, робітники донецьких копалень підтримували Махна, а селянство співчувало Петлюрі⁷. Уже згадуваний офіцер 3-ї білогвардійської дивізії в першій половині січня 1919 р. занотував до щоденника: “Взагалі, тут за всіма ознаками буде важче вести боротьбу, оскільки в усіх зайнятих нами населених пунктах доведеться тримати досить великі залоги. Населення тут дуже мало відчуло на собі більшовицьке насилля і тому не завжди негативно належ-

Кн. 3: Дон и Добровольческая армия. – С. 175; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – М., 1932. – Т. 3. – С. 117–118, 124.

⁶ Наприклад, у Бердянську гетьманську державну варту після приходу білих було просто перейменовано на російську державну варту (див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2133. – Оп. 1. – Спр. 523. – Арк. 18).

⁷ Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 41. – Folder 7. – P. 1.

ним чином ставиться до них. Тут зовсім не те, що на Кубані, де в кожній зайнятій станиці населення зустрічало наших як рідних... Кажуть, що далі на селах настрої значно гірший і майже всі вони вкрай вороже ставляться до нас. Одні чекають Махна, інші більшовиків, але щось не чути, щоб якесь село особливо хотіло бачити нашу армію”⁸.

Не маючи досвіду знайомства з комуністичним режимом, більшість селян з нетерпінням очікували більшовиків, від яких сподівалися задоволення своїх соціально-економічних потреб. Значною підтримкою на селі користувалися й гасла українського національного руху. 11 січня 1919 р. представник білогвардійської адміністрації в Мелітополі повідомляв: “Є багато симпатиків петлюрівського руху, особливо співчувають селяни, впевнені в тому, що цей рух дасть їм землю, яку відберуть в поміщиків”⁹. Чи не єдиним прошарком сільського населення, що підтримав білогвардійців, були німецькі колоністи – власники заможних господарств, що з самого початку революції потерпали від нападів озброєних селян і менше всього мріяли про радянську владу. На зайнятих білими теренах Катеринославщини і Північної Таврії німці-колоністи створювали воєнізовані дружини, що виступили на боці Добровольчої армії або ж підтримували правопорядок. Так, у січні 1919 р. загони німецьких колоністів допомогли білим зайняти Верхній Токмак¹⁰. Окремі білогвардійські підрозділи (1-й Кавалергардський ескадрон Зведено-драгунського полку) отримали значні людські поповнення з німецьких колоній. Втім, зважаючи на соціальну напругу між німецькими колоністами й корінним сільським населенням, це ще дужче антагонізувало відносини між Добровольчою армією і місцевим селянством.

Командування білогвардійської Кримсько-Азовської армії намагалося апелювати до “російського патріотизму” населення Південної України. 27 січня 1919 р. начальник розташованих у районі ст. Пологи військових частин звернувся до мешканців Катеринославщини з відозвою: “Ми прийшли встановити право, законність і порядок. Ми цим шляхом йдемо відновлювати розідрану, пограбовану, запльовану, принижену нашу матір-Росію, бо ми її любимо понад усе, більше за себе. Ми вирішили, що краще не жити зовсім, аніж бачити зганьбленим і розібраним все те, що для нас дорожче

⁸ БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 48, 49.

⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 43. – Л. 327.

¹⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 9; БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 51–52; *Власов А.* О бронепоездах Добровольческой армии // *Белые бронепоезда в гражданской войне.* – М., 2007. – С. 54; *Цветков В.* Белые армии Юга России 1917–1920 (Комплектование, социальный состав Добровольческой армии, Вооруженных Сил Юга России, Русской армии). – М., 2000. – С. 21; *Безносков А.* Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.) // *Вопросы германской истории: Сб. науч. тр.* – Днепрпетровск, 2005. – С. 78–79.

всього – наша рідна матінка Русь... Так ось, російські люди, ми закликаємо вас передусім любити нашу вітчизну, нашу матінку Русь, очистити її від більшовицько-розбійницької зарази, відновити її знеславлену честь, залікувати рани. Тоді ми спільно вирішимо, як нам далі бути, які порядки завести, щоб всім жилося добре”¹¹.

Однак заклик до боротьби з більшовиками в ім’я російської вітчизни не знайшов підтримки серед селян Південної України. Коли на початку січня 1919 р. генерал В. Май-Маєвський спробував здійснити мобілізацію в Бахмутському, Маріупольському і Мелітопольському повітах, селян хіба що силоміць можна було забрати до лав білої армії¹². 30 січня командир гвардійського загону генерал П. Тілло повідомив до штабу Кримсько-Азовської армії: “Північно-західну половину Мелітопольського повіту можна мобілізувати лише за допомогою артилерії, оскільки північно-західний куток повіту, який мною ще не мобілізовано, визнає лише владу Опанасенка або Петлюри. Вільних сил для створення каральних загонів, як я це досі робив, у мене більше не буде”¹³. Мобілізація в Криму дала білогвардійцям поповнення головним чином за рахунок офіцерського елементу і німців-колоністів¹⁴. В умовах перманентних бойових дій білі не мали в запіллі достатньої військової сили, здатної здійснити загальну мобілізацію.

На початку лютого 1919 р. загальне становище Збройних Сил Півдня Росії (так стали називатися об’єднані білогвардійські і козацькі армії) залишалося критичним. Розгром червоних на Північному Кавказі було завершено, і деякий час генерал А. Денікін сподівався перейти в наступ на царицинському напрямку, щоб з’єднатися з військами адмірала А. Колчака. Однак більшовики, зайнявши Лівобережну Україну, вперто намагалися заволодіти Донецьким кам’яновугільним басейном. Військова слабкість Донської армії й загроза захоплення противником козачих областей змусила Денікіна перенести центр операцій ЗСПР на донецький напрямок¹⁵. Добровольча армія, опанувавши Кубань, почала систематичне перекидання військ до Донбасу. У середині лютого 1919 р. білогвардійці зайняли лінію Бахмут – Олександрівськ і Каховка – Перекоп. Їм протистояли правофлангові частини більшовицького Південного фронту.

¹¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 109.

¹² ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 43. – Л. 309–310, 312–312об.; РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 53.

¹³ РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 36–38.

¹⁴ *Цветков В.* Белые армии Юга России 1917–1920... – С. 20, 27. На початку лютого 1919 р. на базі Сімферопольського офіцерського, 2-го Таманського козачого полків і місцевих формувань було створено білогвардійську 4-ту дивізію. Зведено-гвардійський полк, Мелітопольський, Бердянський і Перекопський загопи було розгорнуто в 5-ту дивізію (*Волков С.* Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – СПб.; М., 2002. – С. 451, 618–619; РГВА. – Ф. 40213. – Оп. 1. – Д. 1716. – Л. 316).

¹⁵ *Егоров А.* Разгром Деникина 1919. – С. 70–71.

Важливу роль у боях у Донбасі відіграла повстанська бригада Н. Махна, що билася проти білих як 3-тя бригада більшовицької Задніпровської дивізії¹⁶. Командувач більшовицького Українського фронту В. Антонов-Овсеєнко згадував про бойову активність загонів Махна: “У зведенні від 8 лютого про дії Махна повідомляється про зайняття ст. Пришиби і ст. Михайлівка 60 км на південь від м. Олександрівська. І в бердянському напрямку – 16-м полком ст. селище Пологи 20 км на південь від Гуляйполя, причому захоплено гармати, панцерник, рушниці і кулемети. На південний схід від ст. Пологи загін Махна атакував добровольців поблизу сіл Воскресенка і Кінські Роздори... 12 лютого загін Махна зайняв село Басань на південний захід від ст. Пологи. На південний схід від ст. Пологи Махно атакував добровольців і зайняв села Воскресенку і Кінські Роздори, а також ст. Магедове”¹⁷. У лютому 1919 р. Бердянськ захопили озброєні селяни, що проголосили себе махновцями. На початку березня повстанська активність в районі Волновахи змусила командувача Кримсько-Азовської армії ЗСПР генерала А. Боровського віддати наказ 5-й дивізії очистити цей район від повстанців. Водночас частинам дивізії довелося вести боротьбу з повстанцями на азовському узбережжі, поблизу Маріуполя¹⁸. “В районі Дніпровського повіту з кожним днем банди посилюються і отримують військову організацію... – доповідав 7 березня до денікінської Ставки начальник штабу Кримсько-Азовської армії полковник Г. Коновалов. – Відсутність протидії з нашого боку бандам Дніпровського повіту призводить до їх посилення з кожним днем. Це, в свою чергу, ставить під загрозу ліве крило і комунікацію генерала Шиллінга (начальника 5-ї дивізії. – М. К.)”¹⁹. Відступаючи в середині березня під натиском червоних до району Волноваха – Маріуполь, частинам 5-ї дивізії знову довелося вести бої з повстанськими загонами. Більшість вояків Мелітопольського і Бердянського білогвардійських полків розбіглися по домівках, не бажаючи битися за “честь Русі”²⁰. Водночас повстанська бригада Н. Махна неодноразово виявляла хоробрість і звитягу в боях з білими. За здобуття Маріуполя в березні 1919 р. Н. Махна навіть було представлено до нагороди орденом Червоного прапора. У донесенні радянської Вищої Військової інспекції від 16 квітня зазначалося: “Сам Махно користується величезним впливом і любов’ю селян, робітники його побоюються. У військовому відношенні настрої частин революційно бадьорий. Частини не знають жодної поразки. Люди частин всі колишні вояки, бездоганно сміливі”²¹. У середині квітня 1919 р. бригада Н. Махна налічувала близько

¹⁶ РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Д. 26. – Л. 447.

¹⁷ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 199.

¹⁸ РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 103, 113–115.

¹⁹ Там само. – Л. 136–137.

²⁰ Там само. – Л. 244, 250.

²¹ Там само. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 38–38об.

8000 бійців, а вже в середині травня її було розгорнуто в окрему партизанську дивізію чисельністю понад 10 000 багнетів²².

На Херсонщині й у Північній Таврії проти білих діяли повстанські загони отамана Н. Григор'єва, що також увійшли до складу більшовицької Задніпровської дивізії²³. Повстанська бригада Н. Григор'єва оперувала в районі Миколаїв – Херсон, невпинно поповнюючись добровольцями і мобілізованими. 7 березня полковник Петренко зі штабу білогвардійського Перекопського загону повідомляв до штабу Кримсько-Азовської армії: “Мобілізація в Первокостянтинівці не вдалася, люди розбіглися по хуторах, причина ясна – Григор'єв сильніший за нас, а тому для збору їх потрібні експедиції”²⁴. 8 березня 1919 р. 3-тисячна бригада отамана Н. Григор'єва здобула Херсон, а 14 березня – Миколаїв²⁵. Французькі війська, що займали чорноморське узбережжя України, мали низьку боєздатність і виявилися неспроможними зупинити загони Григор'єва. Нечисельні білогвардійські частини, що формувалися в Одесі під захистом французів, також не могли протистояти червоним повстанцям.

Білогвардійське командування відповіло на повстанську активність репресіями й каральними експедиціями, які лише збільшували ворожість селян до “денікінців”. Породжене обоюстороннім насильством коло замкнулося, остаточно позбавляючи білих можливості здобути симпатії населення. На початку квітня 1919 р. загони отамана Григор'єва зайняли Одесу, змусивши десант Антанти і місцеві білогвардійські формування поспіхом евакуюватися. Під ударами військ більшовицького Південного фронту білі залишили більшу частину Катеринославщини й Північної Таврії, а під натиском 2-ї Української радянської армії відступили з Криму. Втім, більшовицьким військам не вдалося остаточно витіснити Добровольчу армію з кам'янувгільного басейну²⁶.

Потрапивши під владу більшовиків, населення більшої частини українських земель нарешті отримало можливість познайомитися з принадами комуністичного режиму. Щоправда, політика червоного терору, продовольчого грабунку (“розверстки”) і національних утисків, яку форсованими темпами запроваджували в Україні більшовики, дуже швидко викликала розчарування населення і загальний опір комуністичним порядкам. Ворожість до комуністичного режиму виявляли навіть найбідніші прошарки українського селянства. Вже навесні 1919 р. в Україні розгорнувся масовий повстан-

²² Там само. – Д. 73. – Л. 78; Д. 93. – Л. 9.

²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 1; Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 53. – Folder 1. – P. 20.

²⁴ РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 168.

²⁵ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 228; Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 220.

²⁶ Какурин Н., Вацетис И. Гражданская война 1918–1921. – СПб., 2002. – С. 268–279.

сько-партизанський рух, спрямований проти більшовицької влади. Як відзначав у доповіді компартійному керівництву один з радянських функціонерів, площа поширення антибільшовицьких повстань обіймала “головним чином Київську, частково Волинську, частково Полтавську губернії, в районах не найбільшого куркульського засилля (Полтавщини, Херсонщини і Катеринославщини), а в районах відносно найбільш бідних...”²⁷. На початку травня 1919 р. на Херсонщині спалахнуло масштабне повстання, яке зірвало плани більшовиків щодо інтервенції в Румунію. Очолив повстання Н. Григор’єв, що розчарувався в більшовицькій політиці. За деякими даними, отаман навіть зважував можливість підпорядкування своїх сил генералу Денікіну²⁸. Загонам Григор’єва вдалося захопити Єлисаветград, Знам’янку і Олександрію, перш ніж червоні локалізували район повстання. Інші регіони країни також лихоманило від селянських виступів. “Майже все Поділля і прилегла до нього Київщина охоплені повстанням, в деяких місцях кількість повсталих доходить до 3000 добре озброєних людей. Частини місцевих залог переходять на бік повстанців”, – повідомляв комісар 2-ї Української радянської дивізії 29 травня 1919 р.²⁹ Маріонетковий радянський уряд Х. Раковського, що виконував функції окупаційної більшовицької адміністрації в Україні, був серйозно стривожений розмахом селянських повстань.

Командування ЗСПР було поінформоване про становище в Україні. Білогвардійська агентура регулярно надсилала до штабу А. Денікіна доповіді про масштабні антибільшовицькі повстання на українських землях. “Хвиля таких повстань починає набувати стихійного характеру, вкрай послаблюючи Червону армію і остаточно руйнуючи транспорт... З селянським рухом, що розгортається в стихію, жодним військам не впоратися... Повстанська армія, власне, це все селянство...” – йшлося в донесеннях підпільної розвідувальної мережі “Азбука” у квітні 1919 р.³⁰ Наприкінці травня агент білогвардійської розвідки повідомляв про становище в київському районі: “Що стосується ставлення мас населення до радянської влади, то доводиться відзначити майже загальне нетерпеливе очікування зміни влади з тією лише різницею, що українці чекають його появи в лиці повстанських загонів, які несуть з собою гасло самостійності... погляди ж інших скеровані на схід, і в кожного на вустах ім’я адмірала Колчака. Про Добровольчу армію говорять з великою симпатією, захоплюються її подвигами, але вважають її занадто слабкою і нечисленною, щоб побороти більшовизм взагалі, а на Україні зокрема”³¹. Цікаво, що розвідник УНР на підставі київських вражень у травні

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44. – Арк. 33.

²⁸ Див.: *Тютюнник Ю.* Автобіографія // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1/2 (6/7). – С. 45.

²⁹ РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 36. – Л. 1.

³⁰ ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 20. – Л. 369об.– 370, 388об.

³¹ Там само. – Л. 350; Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 41. – Folder 24. – P. 75.

1919 р. також відзначав: “Колчак і повстання все більш і більш хвилюють уряд Раковського”³².

Знекровлена кількомісячними боями армія УНР ледь стримувала червоних на Волині й була занадто слабкою, щоб скористатися наслідками повстанської активності в більшовицькому запіллі. Втім, загальне становище більшовиків у цей час і без того було критичним. На Східному фронті війська адмірала А. Колчака вийшли до Волги, загрожуючи центральним районам Росії. На початку травня 1919 р. війська ЗСПР завдали більшовикам нищівних поразок під Царициним і на Дону. У зайнятому червоними Верхньо-Донському окрузі розпочалося масштабне антибільшовицьке повстання. 4 травня більшовики здали Добровольчій армії Луганськ, втрату якого голова Реввійськради Радянської Росії Л. Троцький назвав “жорстоким ударом радянській владі”³³. В ході наступних жорстоких боїв у Донбасі перемога лишилася за білогвардійцями.

Голова Раднаркому В. Ульянов-Ленін неодноразово вимагав від командування Українського фронту перекинути в Донбас підкріплення, але війська фронту були скуті боями з армією УНР й придушенням селянських повстань. Наприкінці квітня – на початку травня 1919 р. на боротьбу з українськими повстанцями було кинуте більш як 21 000 багнетів. Приблизно така ж чисельність червоних військ діяла проти армії УНР на Правобережжі³⁴. На Південний фронт було переведено 2-гу Українську радянську армію, але щойно на Херсонщині спалахнуло повстання отамана Н. Григор’єва, ці війська довелося кинути проти повсталих. Резерви Південного фронту йшли проти білих армій Колчака на Східному фронті. Поповнення, що надходили з російських губерній, спрямовувалися здебільшого на придушення козачого повстання у Верхньо-Донському окрузі. І хоча більшовикам невдовзі вдалося завдати поразки арміям Колчака і дещо пригасити полум’я внутрішніх повстань, становище червоних військ у Донбасі залишалося катастрофічним.

В середині травня 1919 р. Добровольча армія здобула Бахмут, Юзівку і Маріуполь. Розбиті й деморалізовані червоні війська втрачали боєздатність. “Прорив між 13-ю і 2-ю Українською арміями поширюється від Межової до Слов’янська і сягає до вісімдесяти верст. На цьому проміжку у нас немає жодних військ, і в даний момент в нашому розпорядженні і не може бути кількості військ, достатньої для щільного закриття вісімдесятиверстного прориву”, – доповідав 31 травня командувач 2-ї Української радянської армії А. Скачко³⁵. До середини червня 1919 р. білогвардійці зайняли Слов’яносербськ, Слов’янськ, Ізюм, Куп’янськ, Бердянськ, Чаплине, Пологи, Верхній

³² ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 264зв.

³³ *Егоров А.* Разгром Деникина 1919. – С. 92.

³⁴ *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. – М., 1933. – Т. 4. – С. 176; РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 93. – Л. 204об.

³⁵ Там само. – Д. 96. – Л. 18.

Токмак. Остаточно закріпивши за собою Донецький басейн і Крим, Добровольча армія почала просуватися вглиб Лівобережної України. Розгромивши на Катеринославщині 14-ту більшовицьку армію, білі 24 червня захопили Харків, а 30 червня – Катеринослав³⁶. Водночас армії Денікіна здобули Царини і остаточно заволоділи Доном.

Змучене кривавими комуністичними порядками населення з піднесенням вітало білогвардійські війська. Звістки про поразки більшовицького режиму знайшли співчуття й на окупованих червоними теренах України. “Вся маса населення загалом зі зловтіхою спостерігає за конвульсіями радянської влади, але, залякана і затуркана режимом арештів, катувань і розстрілів, не бажає брати участі в останній сутичці, неначе вичікуючи, чия візьме... – йшлося в донесенні київського центру Добровольчої армії від 29 червня 1919 р. – Селяни майже поголовно ненавидять більшовицький режим, про що найяскравішим чином свідчать безперервні повстання, які здійснюються одне за одним”³⁷.

Поповнюючись добровольцями і мобілізованими, білогвардійці продовжували свій переможний наступ. Розсварившись з більшовиками на ґрунті різного тлумачення ідеї “народовладдя”, Н. Махно намагався самотужки стримати натиск білих, однак успіху не мав. У червні 1919 р. більшовицьке командування планувало перевести на Південний фронт 1-шу Українську радянську дивізію, але її частини зав’язли у кровопролитних боях з армією УНР на Поділлі³⁸. 2-га Українська радянська дивізія також призначалася для відправлення на Південний фронт, але її довелося поспіхом перекидати для боротьби з повстанцями на Київщині. Всього ж, станом на 16 червня 1919 р., на “внутрішній фронт” в Україні більшовики кинули 12 906 багнетів, 1607 шабель, 5 бронепотягів, 4 панцерники, 5 літаків³⁹. Та незважаючи на криваві розправи з “контрреволюціонерами”, знищити повстанський рух більшовикам не вдалося. Лише протягом 1–19 липня на теренах України було зареєстровано 207 антибільшовицьких повстань і збройних виступів⁴⁰. “Вся Україна кипить, неначе в казані, населення добре забезпечено зброєю, набоями, кулеметами і навіть гарматами, – доповідав командувач 12-ї Червоної армії Н. Семенов 7 липня 1919 р. – Повстання, придушені в одному пункті, спалахують в іншому, і жодним силам не приборкати Україну, поки не налагодиться адміністративна і політична робота. Щохвилини може спалахнути повстання в будь-якому пункті”⁴¹. Боротьба з повстанством оста-

³⁶ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. – С. 482–483; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 180, 193; БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 106.

³⁷ Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 29. – Folder 1. – Р. 331, 331rect – 332.

³⁸ РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 110. – Л. 14, 16–17.

³⁹ Там само. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 93. – Л. 96.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 124. – Арк. 40.

⁴¹ РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 109. – Л. 20об.

точно підірвала боєздатність Червоної армії в Україні. Сформовані з селян частини не виявляли надмірного бажання битися за комуністичний режим. Влітку 1919 р. в лавах більшовицьких військ стрімко поширювалося дезертирство, почастишали випадки переходу окремих червоноармійських частин на бік повстанців, армії УНР чи білогвардійців. Ослаблені й деморалізовані, більшовицькі війська виявилися не в змозі чинити опір білим і нерідко відступали при найменшому ж натискові⁴².

На початку липня 1919 р. 80-тисячне військо ЗСПР вийшло на фронт Царицин – Балашов – Білгород – Катеринослав. 3 липня головнокомандувач ЗСПР А. Денікін підписав директиву, що визначала стратегію наступу на Москву. Добровольча армія отримала наказ зламати опір 13-ї та 14-ї радянських армій в Лівобережній Україні, остаточно зайняти ці землі й наступати на Москву через Курськ – Орел – Тулу. Донські війська мали вести наступ на російську столицю через Воронеж – Тамбов, а Кавказька армія – через Саратов – Пензу – Нижній Новгород⁴³. Поява “московської директиви” свідчила про впевненість Денікіна у швидкій та остаточній перемозі над більшовиками.

29 липня війська 13-ї Червоної армії здали білогвардійцям Полтаву. І якщо спершу А. Денікін не планував переносити воєнні операції на Херсонщину, то з огляду на стрімкий відступ більшовиків у ставці ЗСПР було вирішено закріпитися в Південній Україні й зайняти Правобережжя⁴⁴. Переслідуючи більшовицькі війська, козачі частини в середині серпня 1919 р. переправились на правий берег Дніпра і здобули Черкаси. Зламавши опір більшовиків, білі наприкінці серпня зайняли Херсон і Миколаїв. У серпні 1919 р. на Херсонщині спалахнуло масштабне повстання німецьких колоністів, на придушення якого більшовики були змушені кинути значні сили⁴⁵. 46-та більшовицька дивізія, в лавах якої було чимало мобілізованих колоністів, майже цілковито припинила своє існування. Ці події значно полегшили наступ білогвардійців у Південній Україні. В Єлисаветграді й Кривому Розі при наближенні білих спалахнули антибільшовицькі повстання, причому в Єлисаветграді народні збори вирішили “не організувати владу до приходу ген. Денікіна”⁴⁶. 25 серпня десант білих захопив Одесу, де таєм-

⁴² Лише масове поповнення 12-ї і 14-ї Червоних армій восени 1919 р. новобранцями з російських губерній і різноманітними “інтернаціоналістами” (латишами, китайцями, угорцями тощо) дало більшовикам можливість зберегти кадри цих військових з’єднань (*Цветков В.* Белые армии Юга России 1917–1920... – С. 29).

⁴³ *Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. – С. 487.

⁴⁴ Там само. – С. 498, 499; ГАРФ. – Ф. 5956. – Оп. 1. – Д. 391. – Л. 3об.–4.

⁴⁵ *Безносков А.* Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). – С. 82–85.

⁴⁶ РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 43; ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 325. – Л. 6; Трагедия казачества. – Ч. III. – С. 192; *Власов А.* О бронепоездах Добровольческой армии. – С. 162–163.

на офіцерська організація також підняла повстання⁴⁷. Як ішлося в офіційному більшовицькому зведенні, під час бою за місто “частини 47 дивізії з одеськими робітниками відмовилися підтримувати робітничо-селянську справу революції”⁴⁸.

Багатьом сучасникам перемога білих у громадянській війні в Росії здавалася неминучою. 20 вересня Добровольча армія захопила Курськ, а 6 жовтня Донська армія зайняла Воронеж⁴⁹. 11 жовтня білогвардійські частини увійшли до Чернігова. Центр операцій Добровольчої армії припадав на напрямом Кроми – Орел, у той час як війська Київської області ЗСПР вели бої з червоними на відтинку Київ – Чернігів – Конотоп. Білогвардійські армії переможно просувалися до Москви, завдаючи все нових поразок більшовицьким військам. Загибель комуністичного режиму здавалася неминучою. І хоча в середині жовтня 1919 р. червоні перейшли в контрнаступ проти Добровольчої армії під Орлом і Кромами, ніщо спершу не віщувало катастрофи переможним денікінським військам.

Отже, вислід збройної боротьби, що точилася на українських землях в 1919 р., часто залежав не лише від зусиль регулярних армій ворогуючих сторін. Просування білогвардійських військ углиб України на початку 1919 р. супроводжувалося значною повстанською активністю проти білих. Власне, й наступ білогвардійців в Україні зазнав невдачі значною мірою завдяки ворожості місцевого населення до білих. Влітку 1919 р., навпаки, військові операції білогвардійців в Україні значно полегшувалися сплеском повстанського руху в запіллі більшовицьких армій. Непомірні продовольчі реквізиції більшовиків і червоний терор викликали масштабний збройний опір українського селянства. Таким чином, значною мірою саме завдяки селянським антибільшовицьким повстанням білогвардійцям вдалося завдати поразки більшовицьким військам і заволодіти українськими землями. Однак, розпочинаючи вторгнення до України, денікінське командування не могло й припустити, що саме внаслідок розгортання повстанства українські землі вже невдовзі стануть справжнім каменем спотикання для білого руху.

Михайло Ковальчук (Київ). **Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року.**

На підставі архівних документів і спогадів сучасників досліджено розгортання повстансько-партизанського руху в Україні у першій половині 1919 р. в контексті бойових дій між Червоною армією та білогвардійськими військами генерала А. Денікіна, визначено вплив повстанського руху на перебіг військових операцій.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Українська Народна Республіка, Збройні Сили Півдня Росії, Червона армія, Нестор Махно.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 4–5; ГАРФ. – Ф. 5827. – Оп. 1. – Д. 128. – Л. 2–4.

⁴⁸ РГВА. – Ф. 198. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 61.

⁴⁹ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1983. – С. 281, 284.

Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні...

Михаил Ковальчук (Киев). **Повстанческо-партизанское движение и операции белогвардейских войск в Украине в первой половине 1919 года.**

На основе архивных документов и воспоминаний современников исследовано повстанческо-партизанское движение в Украине в первой половине 1919 г. в контексте боевых действий между Красной армией и белогвардейскими войсками генерала А. Деникина, определена степень влияния повстанческого движения на ход военных операций.

Ключевые слова: повстанческо-партизанское движение, Украинская Народная Республика, Вооруженные Силы Юга России, Красная Армия, Нестор Махно.

Mykhailo Kovalchuk (Kyiv). **Insurgent and Partisan Movement and the Operations of the White Army in Ukraine during the First Half of 1919.**

Based on archival documents and memoirs of contemporaries, the author investigates the expansion of the insurrectional movement in Ukraine during the first half of 1919. The article defines the influence of the insurgent movement on the course of military operations between the Red Army and the White Army of General Anton Denikin.

Key words: insurgent movement, Ukrainian People's Republic, Armed Forces of the South of Russia, Red Army, Nestor Makhno.